

डॉ. संजय तुळशीराम शेलार
संशोधन मार्गदर्शन

भावश्या जेन्त्या गावित
संशोधक

महात्मा गांधी विद्यामंदिरचे एल. व्ही.एच. कला, विज्ञान, व वाणिज्य महाविद्यालय

गोषवारा:

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहासात महिलांच्या योगदानाचा उल्लेख केल्याशिवाय अपूर्ण राहिल. भारताच्या नवीन पिढीतील महिलांनी केलेले बलिदान सर्वात महत्त्वाचे स्थान आहे. स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास महिलांच्या त्याग, निस्वार्थता आणि शौर्याच्या गाथेने भरलेला आहे. आपल्यापैकी अनेकांना हे माहित नाही की शेकडो महिला आपल्या पुरुष सहकाऱ्यांसोबत खांद्याला खांदा लावून लढल्या. त्या खऱ्या आत्म्याने आणि अढळ धैर्याने लढल्या. भारतीय महिलांनी विविध बंधने तोडून त्यांच्या पारंपारिक घरकामाच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांमधून बाहेर पडल्या. म्हणून, स्वातंत्र्यलढ्यात आणि राष्ट्रीय जागृतीमध्ये महिलांचा सहभाग केवळ अविश्वसनीय आणि प्रशंसनीय आहे. तथापि, पुरुषप्रधान समाजात महिलांसाठी योद्धा म्हणून लढणे सोपे नाही. जरी महिलांनी अशा रूढीवादी लोकांची धारणा बदलण्याचा प्रयत्न केला ज्यांना असे वाटायचे की महिला फक्त घरकाम करण्यासाठी आहेत. शिवाय, महिला केवळ आपले जीवन बलिदान देत नाहीत. तर अशा समस्यांशी देखील लढतात. राणी लक्ष्मीबाई अशा महिलांपैकी एक होत्या ज्यांनी सर्व अडचणी कमी करून ब्रिटिशांच्या भूमिकेविरुद्ध लढा दिला, म्हणूनच हा पेपर महिलांनी इतिहासात दाखवलेल्या वारशावर प्रकाश टाकण्याचा अधिकार देतो, भारतीय, महिला, स्वातंत्र्य चळवळ, भूमिका, समाज

परिचय

स्वातंत्र्यपूर्व काळात, देशात महिलांची स्थिती वंचित स्थितीत होती. याचे प्रमुख कारण म्हणजे पुरुषांचे वर्चस्व होते. महिलांच्या प्रमुख जबाबदाऱ्या घरगुती जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी समर्पित होत्या आणि त्यांना इतर कामे आणि उपक्रमांच्या अंमलबजावणीत सहभागी होण्याची परवानगी नव्हती, कुठेही त्यांना त्यांचे विचार आणि दृष्टिकोन व्यक्त करण्याची परवानगी नव्हती. या काळात, अनेक व्यवस्था कार्यान्वित झाल्या, ज्यांचा महिलांवर प्रतिकूल परिणाम झाला. यामध्ये बालविवाह, विधवा पुनर्विवाहावर बंधने लादण्यात आली, स्त्रीभ्रूणहत्या, स्त्रीभ्रूणहत्या, पडदा प्रथा, सती आणि बहुपत्नीत्व यांचा समावेश आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळात, राजा राम मोहन राय, ईश्वरचंद्र विद्या सागर आणि ज्योतिबा फुले यांसारख्या अनेक समाजसुधारकांना भारतीय समाजात महिलांच्या स्थितीत बदल घडवून आणण्याशी संबंधित अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागले. या काळात अनेक महिला होत्या ज्यांनी युद्धकलेत प्रभुत्व मिळवले. राणी लक्ष्मीबाई यांनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढा दिला. १८१७ च्या सुरुवातीला जेव्हा भीमाबाई होळकर यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध लढा दिला. तेव्हा भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांचा सहभाग सुरू झाला. १८५७ च्या उठावानंतर आपल्या मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या पहिल्या भारतीय महिला समाजवादी मॅडम भिकाजी कामा. भारतीय साम्राज्यवादविरोधी लढ्यात महिलांचा सहभाग मोठ्या संख्येने होता यात शंका नाही.

उद्दिष्ट

१. भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीचा सर्वसाधारणपणे अभ्यास करणे.
२. भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीत महिला स्वातंत्र्यसैनिकांनी बजावलेल्या भूमिकेचा शोध घेणे.
३. भारतीय महिलांचे सामाजिक आर्थिक मुक्तता दर्शविण्यासाठी.
४. वेगवेगळ्या महिला स्वातंत्र्यसैनिकांबद्दल जागरूकता निर्माण करणे.
५. भारतीय महिलांच्या दुःखांवर आणि त्यागांवर प्रकाश टाकणे.

संशोधन पद्धती- हा पेपर लिहिण्यासाठी, मुख्यतः मजकूर दृष्टिकोन, प्रख्यात विद्वानांनी लिहिलेली पुस्तके आणि लेख, विविध राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय जर्नल्समध्ये लिहिलेले पेपर्स यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. अशाप्रकारे, हा पेपर लिहिण्यासाठी दुय्यम डेटा वापरण्यात आला आहे.

साहित्याचा आढावा: "स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांची भूमिका" या विषयावर अनेक पुराणिक ग्रंथ आहेत. काही महत्त्वाची पुस्तके आणि लेख खालीलप्रमाणे आहेत:

१. **मनमोहन कौर (१९८५):** या पुस्तकात १८५७ ते १९४७ या ९० वर्षांच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील भारतीय महिलांचा समावेश आहे. हे पुस्तक १८५७ पासून सुरू होते जेव्हा स्वातंत्र्याचा पहिला प्रयत्न झाला होता आणि १९४७ मध्ये संपते.
२. **पी.एन. चोप्रा (१९७५):** हे पुस्तक भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात भारतीय महिलांनी बजावलेल्या शौर्यपूर्ण भूमिकेवर प्रकाश टाकते आणि त्यांच्या त्याग, निस्वार्थता, शौर्याची गाथा देखील स्पष्ट करते. त्या खऱ्या आत्म्याने आणि अढळ धैर्याने लढल्या.

३. **सुरुची थापर (२००६):** त्यांनी भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीवर उत्कृष्ट काम केले आहे. हे पुस्तक भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत, विशेषतः संयुक्त प्रांतांमध्ये, सामान्य मध्यमवर्गीय महिलांच्या राष्ट्रवादी सहभागावर लक्षणीय लक्ष केंद्रित करते. लेखकाने सरोजिनी नायडू, विजयालक्ष्मी पंडित, सुचेता किरीपलानी आणि अॅनी बेझंट यासारख्या प्रमुख महिला नेत्यांवर प्रकाश टाकला आहे.

४. **ओ.पी. राल्हन (१९९५):** हे पुस्तक आपल्या समाजाच्या उत्क्रांतीत सर्वात महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या भारतीय महिलांच्या सामाजिक आर्थिक स्थितीचा आढावा घेते, लेखकाने प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत भारतीय महिलांच्या भूमिकेवरही प्रकाश टाकला आहे. या महिलांचे मोठे योगदान सध्याच्या पिढीला कळवावे.

५. **एम.जी. अग्रवाल:** स्वातंत्र्यलढ्यात स्वातंत्र्यसैनिकांनी बजावलेल्या भूमिकेवर प्रकाश टाकणारा हा बहुखंड. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात समाजाच्या सर्व घटकांतील लोकांच्या योगदानावर हे पुस्तक प्रकाश टाकते. स्वातंत्र्यलढ्याची आठवण करून देण्याचा हा प्रयत्न आहे. प्रयत्न केले गेले आहेत.

विविध प्रदेशातील स्वातंत्र्यसैनिकांचा समावेश करण्यात आला आणि स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झालेल्या आणि विविध प्रकारे समृद्ध योगदान देणाऱ्या महिलांबद्दल देखील स्पष्टीकरण देण्यात आले.

६. **ज्युडिथ ब्राउन (१९७२):** या पुस्तकात चळवळीतील महिलांच्या सहभागाचे वर्णन राजकीय उपद्रव म्हणून केले आहे.

७. **ताराचंद:** सामाजिक प्रक्रियेत महिलांची भूमिका, त्यांच्या स्वतःच्या जीवनाची धारणा, व्यापक सामाजिक वास्तव, मुळे इत्यादींचे परीक्षण करण्याचा प्रयत्न करतो. अशा समस्यांवर मात करण्यासाठी ते काही प्रयत्नांची यादी देखील करतात.

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील मैलाचे दगड

१. पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध (१८५७-५८)

२. बंगालची फाळणी, स्वदेशी चळवळ (१९०५)

३. जालियनवाला बाग हत्याकांड (1919)

४. असहकार चळवळ (१९२०)

५. काँग्रेसने पूर्ण स्वराजची घोषणा; मेरठ कट खटला (१९२०)

६. सविनय कायदेभंग: दांडी मार्च (१९३०)

७. भारत छोडो चळवळ (१९४२)

राष्ट्रीय चळवळीच्या महिला नेत्या

भारतीय साम्राज्यवादविरोधी लढ्यात महिलांनी मोठ्या संख्येने भाग घेतला यात शंका नाही. जर आपण आपल्या राष्ट्रीय चळवळीतील महिला नेत्यांची नावे आठवली तर आपल्याला आढळेल की ही यादी खूप मोठी आहे. राष्ट्रीय स्तरावर सरोजिनी नायडू, राणी लक्ष्मीबाई, विजयालक्ष्मी पंडित, कमलादेवी चट्टोपाध्याय आणि मृदुला साराभाई यांच्यापासून सुरुवात करून, आपण केरळमधील अॅनी मस्करेन आणि ए.व्ही. कुट्टीमालुअम्मा, मद्रास प्रेसिडेन्सीमध्ये दुर्गाबाई देशमुख, उत्तर प्रदेशमध्ये रामेश्वरी नेहरू आणि बी. अम्मन, दिल्लीमध्ये सत्यवती देवी आणि सुभद्रा जोशी, मुंबईत हंसा मेहता आणि उषा मेहता आणि इतर अनेक प्रांतीय पातळीवरील नेत्यांपर्यंत जाऊ शकतो. खरं तर, आपल्या राष्ट्रवादी चळवळीचे स्वरूप असे आहे की प्रादेशिक पातळी आणि अखिल भारतीय पातळीवरील नेत्यांमध्ये फरक करणे खूप कठीण आहे. अनेक महिलांनी स्थानिक पातळीपासून सुरुवात केली आणि पुढे राष्ट्रवादी केंद्रस्थानी खेळाडू बनल्या. याशिवाय सर्व या भारतीय महिलांमध्ये, अॅनी बेझंट आणि मागरिट कझिन्स सारख्या आयरीश महिला देखील होत्या, ज्यांनी ब्रिटिश शोषणाच्या आयरीश अनुभवाचे स्वतःचे ज्ञान भारतावर आणले.

भारताच्या महिला स्वातंत्र्यसैनिक: सर्व महिला स्वातंत्र्यसैनिकांची यादी करणे खूप कठीण काम आहे आणि त्यापैकी काहींना वेगळे करणे देखील तितकेच कठीण आहे.

सरोजिनी नायडू: इ. स. १९१७ च्या सुमारास त्या एक प्रमुख राष्ट्रवादी म्हणून उदयास आल्या. १९२५ मध्ये त्या काँग्रेसच्या अध्यक्षा बनणाऱ्या दुसऱ्या महिला होत्या. १९०५ मध्ये बंगालच्या फाळणीविरुद्धच्या निषेधादरम्यान त्या राष्ट्रीय चळवळीत सामील झाल्या. मिठाच्या सत्याग्रहादरम्यान, त्या धरसाणा मिठाच्या कामातील महिला निदर्शकांपैकी एक होत्या. सविनय कायदेभंगादरम्यान त्यांनी प्रमुख भूमिका बजावली आणि त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. १९४२ मध्ये, "भारत छोडो चळवळ" दरम्यान त्यांना अटक करण्यात आली. त्यांनी संपूर्ण भारतभर प्रवास केला आणि महिला सक्षमीकरण आणि राष्ट्रवादी यावर व्याख्याने दिली. महिला भारत संघटनेच्या स्थापनेशी त्यांचा जवळचा संबंध होता आणि लंडनला महिला मतदान अधिकार प्रतिनिधी मंडळासोबत त्या होत्या.

राणी लक्ष्मीबाई: भारतीय इतिहासात राणी लक्ष्मीबाई इतकी शूर आणि शक्तिशाली महिला योद्धा अद्याप पाहिली नाही. त्या देशभक्ती आणि राष्ट्रीय अभिमानाचे एक गौरवशाली उदाहरण आहेत. त्या अनेक लोकांसाठी प्रेरणा आणि कौतुक आहेत. अशा प्रकारे त्यांचे नाव भारताच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहिले गेले आहे. कमलादेवी चट्टोपाध्याय: १९३० च्या दशकात त्यांनी मिठाच्या सत्याग्रहात भाग घेतला. त्यांनी हस्तकला, हातमाग आणि नाट्यकला प्रोत्साहन दिले. भारत सरकारने १९५५ मध्ये त्यांना पद्मभूषण आणि १९८७ मध्ये पद्मविभूषण पुरस्काराने सन्मानित केले.

अॅनी बसंत: त्या १९१७ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या अध्यक्षा बनल्या. त्यांच्या सहकारी मागरिट चुलत भावांनी भारतीय महिला मतदान हक्क विधेयकाचा मसुदा तयार केला आणि "महिला भारतीय संघटना" सुरू केली.

विजयलक्ष्मी पंडित: श्रीमती पंडित यांना १९३२, १९४० आणि १९४२ मध्ये त्यांच्या राष्ट्रवादी कारवायांसाठी तीनदा तुरुंगवास भोगावा लागला. मिठाच्या सत्याग्रहादरम्यान त्यांनी त्यांच्या बहिणी आणि त्यांच्या लहान मुलींसह मिरवणुकांचे नेतृत्व केले आणि दारू आणि परदेशी कापड विक्रीच्या दुकानांवर निदर्शने केली. त्यांनी भारतातील महिलांसाठी अनेक लढाया लढल्या आहेत आणि अनेक अडथळे तोडले आहेत.

दुर्गाबाई देशमुख: मिठाच्या सत्याग्रहात सहभागी झाल्यामुळे त्यांना तीन वर्षांची तुरुंगवास भोगावा लागला. या सत्याग्रहादरम्यान जेव्हा दक्षिणेतील राजाजी आणि टी. प्रकाशम सारखे नेते चळवळीच्या इतर बाबींचे आयोजन करण्यात व्यस्त होते, तेव्हा दुर्गाबाईंनीच मद्रास येथील मरीना बीचवर मीठ कायदे मोडणाऱ्यांच्या गटाचे नेतृत्व केले. अगदी लहान वयातच "आंध्र महिला सभा" आणि 'हिंदी बालिका पातशाला' सुरू करण्यात त्यांचा मोलाचा वाटा होता.

मृदुला साराबाई: फाळणीच्या वेळी त्यांनी जमावाने अपहरण केलेल्या मुलींना वाचवण्यासाठी आणि हिंदू आणि मुस्लिम निर्वासितांना दुखापत होण्यापासून किंवा मारले जाण्यापासून रोखण्यासाठी मोठ्या वैयक्तिक धोक्यात घालून लढा दिला. १९३४ मध्ये त्या गुजरातमधून अखिल भारतीय काँग्रेस समितीवर प्रतिनिधी म्हणून निवडून आल्या.

बसंती दास: भारतातील ब्रिटिश राजवटीत त्या एक भारतीय स्वातंत्र्य कार्यकर्त्या होत्या. त्यांनी विविध राजकीय आणि सामाजिक चळवळींमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांनी स्वतः स्वातंत्र्य कार्यात सक्रिय सहभाग घेतला आणि असहकार चळवळीदरम्यान त्यांना अटक करण्यात आली. १९७३ मध्ये त्यांना पद्मविभूषण मिळाले.

सुचेता कृपलानी: १९३२ मध्ये, त्यांनी सामाजिक कार्यकर्त्या म्हणून सार्वजनिक जीवनात प्रवेश केला आणि १९३९ मध्ये राजकारणात प्रवेश केला आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सामील झाले. १९४० मध्ये, त्यांनी फैजाबाद येथे वैयक्तिक सत्याग्रह केला आणि त्यांना दोन वर्षे तुरुंगवास भोगावा लागला. भारत छोडो चळवळीदरम्यान, त्या भूमिगत झाल्या आणि गुप्तपणे ब्रिटिशविरोधी प्रतिकार संघटित करण्याची उल्लेखनीय सेवा केली.

कमला दास गुप्ता: भारतीय महिला स्वातंत्र्यसैनिकांमध्ये त्या एक तेजस्वी व्यक्तिमत्त्व होत्या. त्या लढाऊ गटातील होत्या आणि 'जुगांतर पक्षाच्या' सक्रिय सदस्य होत्या. १९४२ मध्ये, त्यांना भारत छोडो चळवळीशी संबंधित अटक करण्यात आली आणि प्रेसिडेन्सी तुरुंगात टाकण्यात आले.

डॉ. एस. मुथुलक्ष्मी रेड्डी: समाजसेवा आणि वैद्यकीय क्षेत्रातील त्यांच्या गुणवत्तेसाठी आणि सेवेसाठी १९२६ मध्ये मद्रास विधानसभेवर नामांकित झालेल्या त्या पहिल्या भारतीय महिला होत्या. मीठ सत्याग्रह आणि असहकार चळवळीदरम्यान महिलांवर होणारे अत्याचार आणि महिला आंदोलकांवर केलेल्या दडपशाहीच्या निषेधार्थ, त्यांनी आपल्या पदांचा राजीनामा दिला आणि स्वातंत्र्यलढ्यात उडी घेतली.

मागरिट कझिन्स: आयर्लंडमधील महिलांच्या मतदानाच्या अधिकारासाठी लढा दिल्यानंतर, एक आयर्लंड महिला धर्मयुद्धक, तिच्या पतीसह भारतात आली आणि भारतीय महिलांसाठी त्याच कारणांचा पुरस्कार केला. तिने अॅनी बेझंट आणि सरोजिनी नायडू यांच्याशी हातमिळवणी केली आणि त्यांच्यामध्ये जागृती आणण्यासाठी अनेक महिला संघटना स्थापन करण्यास मदत केली.

राजकुमारी अमृत कौर: त्या कपूरथळा येथील सत्ताधारी घराण्यातील आहेत. त्या गांधींपासून प्रेरित झाल्या आणि मीठ सत्याग्रहादरम्यान काँग्रेसमध्ये सामील झाल्या. मीठ कायद्याचे उल्लंघन केल्याबद्दल त्यांना मुंबईत अटक करण्यात आली होती, जेव्हा त्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या कारणांचे समर्थन करण्यासाठी वायव्य सीमावर्ती प्रांतात गेल्या तेव्हा त्यांना अटक करण्यात आली आणि देशद्रोहाच्या आरोपाखाली दोषी ठरवण्यात आले. त्या सात वर्षे अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या अध्यक्षा होत्या."

मातंगिनी हाजरा: पश्चिम बंगालच्या गांधी बुढी (गांधी वृद्ध महिला) ही एक स्वातंत्र्यसैनिक आणि शहीद आहे. जी तिच्या शौर्यासाठी स्मरणात ठेवली जाईल. ती १९३२ मध्ये स्वातंत्र्य चळवळीत सामील झाली. मिठाच्या काळात सत्याग्रहासाठी तिला तुरुंगात टाकण्यात आले. १९३३ मध्ये, तिने काळ्या झेंड्यांच्या निदर्शनाचे यशस्वी नेतृत्व केले जिथे बंगालचे राज्यपाल पोलिसांच्या घेरावात असलेल्या सभेला संबोधित करत होते. यावेळी तिला अटक करण्यात आली आणि सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा सुनावण्यात आली.

तुरुंगवास. इंदिरा गांधी: आधुनिक भारतातील एक उल्लेखनीय महिला. त्या भारतीय राष्ट्रीय परिषदेच्या सदस्य झाल्या. १९३८ मध्ये काँग्रेस. १९४७ मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्यासह त्यांच्या सार्वजनिक कार्याने एका नवीन टप्प्यात प्रवेश केला. त्यांनी पंतप्रधान कार्यालय चालवण्याची जबाबदारी स्वीकारली. अल्पसंख्याकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीसाठी त्यांनी अथक परिश्रम केले. त्यांच्याकडे आधुनिक स्वावलंबी आणि गतिमान अर्थव्यवस्थेचे स्वप्न होते. त्यांनी सर्व प्रकारच्या सांप्रदायिकता, पुनरुज्जीवनवाद आणि धार्मिक कट्टरतावादाच्या विरोधात धैर्याने आणि जोमाने लढा दिला. त्या भारताच्या आत्मविश्वासाचे अदम्य प्रतीक बनल्या.

महिला-समिती (महिला संघटना)

इ. स. २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला अनेक शहर आणि शहर-आधारित महिला संघटनांचा उदय झाला:

स्वीडिश आंदोलनाच्या पार्श्वभूमीवर रवींद्रनाथ टागोर आणि सरला देवी यांच्या भाच्यांनी महिला शिल्प समिती आणि लक्ष्मी भंडार सारख्या महिला संघटनांची स्थापना केली. हिताशीनी सभा या महिला गटाने १९०७ मध्ये स्वदेशी वस्तूंचे प्रदर्शन आयोजित केले.

कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांनी त्यांच्या आत्मचरित्र "आतील अंतराळ, बाह्य अवकाश" या शीर्षकात, त्यांच्या स्वतःच्या आई गिरिजाबाईंनी १९११ च्या सुमारास त्यांच्या गावी मंगळुरुमध्ये महिलांना एकत्र आणून त्यांच्या समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी आणि त्या सोडवण्याचे मार्ग शोधण्यासाठी महिला सभा कशी स्थापन केली याचे वर्णन केले आहे.

रामेश्वरी नेहरूंनी त्यावेळी महिलांसाठी एक मासिक देखील सुरू केले होते: स्त्री दर्पण, जे अत्यंत लोकप्रिय होते. त्यात राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय मुद्द्यांचे राजकीय कव्हेरेजचे मनोरंजक मिश्रण होते.

महिलांसाठी प्रकाशित होणारे 'भारत महिला' सारखे मासिकही अत्यंत लोकप्रिय होत होते जे महिलांशी संबंधित होते.

गुजरातमधील एक उत्कृष्ट महिला संघटना, ज्योती संघ, महिला परिषद (AIWC) देखील १९२७ मध्ये स्थापन झाली.

गांधीवादी काळात महिलांचे एकत्रीकरण:

गांधी हे निःसंशयपणे आपल्या काळातील भारतातील ज्ञान आणि संस्कृतीचे सर्वात प्रामाणिक आणि प्रसिद्ध प्रतिनिधी होते. त्यांचे देशवासी त्यांना महात्मा म्हणून आदराने संबोधतात. ते एक समाजसुधारक, अर्थशास्त्रज्ञ, राजकीय तत्त्वज्ञानी आणि सत्याचे शोधक होते. त्यांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसला लोकांची काँग्रेस आणि राष्ट्रीय चळवळीला जनआंदोलन बनवले. त्यांनी लोकांना निर्भय आणि धाडसी बनवले आणि त्यांना अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी अहिंसक पद्धत शिकवली. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महात्मा गांधींची भूमिका सर्वात महत्त्वाची मानली जाते कारण त्यांनी एकट्याने भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व केले. "गांधींच्या शांततापूर्ण आणि अहिंसक तंत्रांनी ब्रिटिशांविरुद्ध स्वातंत्र्यलढ्याचा पाया रचला. १९१८ ते १९२२ दरम्यान भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ शिगेला पोहोचली. गांधींच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसने सविनय कायदेभंग चळवळीच्या अहिंसा मोहिमेची मालिका सुरू केली. असहकाराद्वारे ब्रिटिश सरकारला कमकुवत करणे हे मुख्य उद्दिष्ट होते.

गांधी म्हणतात की भारताचे पूर्ण स्वातंत्र्य शक्य नाही जोपर्यंत आपल्या मुली स्वातंत्र्याच्या लढाईत मुलांसोबत उभ्या राहत नाहीत आणि यासाठी त्यांना स्वतःची शक्ती ओळखण्याची आवश्यकता आहे.

गांधीवादी नेतृत्वाखाली महिला: गांधीजींनी जातीभेद, बालविवाह, भेदभावाविरुद्ध लढा देऊन आणि महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन महिलांना सक्षम आणि प्रेरित केले. ते महिलांना मोठ्या संख्येने सहभागी होण्यास प्रेरित करतात.

असहकार चळवळीत अभूतपूर्व महिला सक्रियता दिसून आली, विशेषतः शिक्षित आणि मध्यमवर्गीय महिलांमध्ये. अमृत कौर, अरुणा असफ, सरला देवी आणि मुथुल लक्ष्मी रेड्डी या प्रमुख नेत्या म्हणून उदयास आल्या.

सविनय कायदेभंग चळवळीदरम्यान गांधीवादी आदर्शांनी प्रेरित होऊन सरोजिनी नायडू यांनी धरसाणा येथे मीठ कायद्याविरुद्ध, गांधीजींच्या अटकेनंतरही कराविरुद्ध शांततापूर्ण निदर्शने केली. त्यांनी मतदानाच्या अधिकारासाठी लढा दिला आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या भारतीय महिला अध्यक्षा म्हणून निवडून आल्या.

भारत छोडो चळवळीत उषा मेहता, अरुणा असफ अली यांच्या नेतृत्वाखालील भूमिगत कार्यकर्तव्य चळवळ टिकवून ठेवण्यात महत्त्वपूर्ण ठरले. १९२० मध्ये बहुतेक महिला राजकीय परिस्थितीत सहभागी होत होत्या. या काळात मोठ्या संख्येने महिला पुढे आल्या, अशाप्रकारे, सामाजिक-आर्थिक दडपशाहीचे अडथळे तोडून भारतीय महिलांनी सामूहिक कृतीची क्षमता ओळखण्यासाठी एकत्र येऊन स्वतंत्र भारतात महिला सक्षमीकरणाची पायाभरणी केली आहे.

निष्कर्ष: भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांच्या सहभागाची कहाणी म्हणजे धाडसी निर्णय घेण्याची, रस्त्यावर, तुरुंगात आणि कायदेमंडळात स्वतःला शोधण्याची कहाणी आहे. इतक्या प्रयत्नांनंतर १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. हजारो भारतीय महिलांनी आपल्या मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी आपले जीवन समर्पित केले. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणाऱ्या अहिंसक चळवळीने केवळ महिलांना सोबत घेतले नाही तर महिलांच्या सक्रिय सहभागावर त्याचे यश अवलंबून होते. कदाचित जागतिक इतिहासात पहिल्यांदाच आणि एकमेव वेळी, ज्या शक्तिशाली जागतिक साम्राज्यावर सूर्य कधीही मावळत नव्हता, त्या शक्तीला केवळ शांतता, विचार आणि धैर्याने सज्ज असलेल्या लोकांच्या नैतिक सामर्थ्याने आव्हान दिले आणि त्यावर मात केली. शेवटी आपण असे म्हणू शकतो की गेल्या पन्नास वर्षांत, महिला चळवळ परिपक्व झाली आहे आणि व्यापारी संघटना, पर्यावरण चळवळी आणि सर्व प्रकारच्या अत्याचार, अन्याय आणि अवनतीविरुद्ध लढणाऱ्या इतर प्रगतीशील चळवळींसारख्या इतर चळवळींशी तिचे संबंध हळूहळू दृढ झाले आहेत.

संदर्भ:-

- 1) चांद, तारा. भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, खंड ४, प्रकाशन विभाग, भारत सरकार, दिल्ली, १९६१.
- 2) अग्रवाल, एम.जी.; भारताचे स्वातंत्र्यसैनिक, खंड ४, ज्ञान प्रकाशन गृह, २००८.
- 3) थापर, सुरुची. भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील महिला: न पाहिलेले चेहरे आणि न ऐकलेले आवाज (१९३०-३२), पब्लिकेशन प्रायव्हेट लिमिटेड, २००६
- 4) रल्हान, ओ.पी. भारतीय महिला ते वयोगटातील ५ वा खंड. राजकारणातील प्रख्यात भारतीय महिला, अनमोल प्रकाशने, नवी दिल्ली, १९९५.

- 5) ब्राउन, ज्युडिथ. गांधी आणि सविनय कायदेभंग चळवळ, केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, १९७२.
- 6) कौर, मनमोहन. भारतातील महिला स्वातंत्र्य संग्राम, स्टर्लिंग प्रकाशक, नवी दिल्ली, १९८५.
- 7) चोप्रा, पी.एन. भारतातील स्वातंत्र्य संग्रामातील महिला, शिक्षण आणि समाज कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, १९७५ द्वारे प्रकाशित.
- 8) चिब, एस एस. भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामावर नवीन दृष्टीकोन, वंदेमातरम प्रकाशन, चंदीगड, १९८७.
- 9) अग्रवाल, आर.सी. भारतीय संविधान विकास आणि राष्ट्रीय चळवळ, एस. चांद प्रकाशन मर्यादित, नवी दिल्ली, १९९९.
- 10) राजू, राजेंद्र. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांची भूमिका, साउथ एशिया बुक्स, १९९४.
- 11) मोदी, नवाज. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील महिला; अलाइड पब्लिशर्स, २०००.